

डॉ. सुनील रामटेके
मार्गदर्शक

लता वाल्मीक गुटे
संशोधक

403, धनलक्ष्मी विहार, नंदा पाटकर रोड,
विलेपार्ले पूर्व, मुंबई

प्रास्ताविक:

माझे बालपण ग्रामीण भागात गेल्यामुळे सण उत्सवामध्ये म्हटली जाणारी गाणी. विशेषता पंचमी सणाला स्त्रिया फेर धरून गाणी म्हणत असत. त्याचप्रमाणे जात्यावरच्या ओव्या, पिकाची कापणी करताना म्हटली जाणारी गीतं. म्हणजे भलरी, दान पावलं म्हणत वासुदेव राम प्रहरी गावात यायचा आणि सारं गाव जागं व्हायचं. गाणी, पाळणे, पोतराजाची गाणी, बडबडगीते, खेळगीते या गाण्यांचे प्रकार माझ्या मनामध्ये रुजले. म्हणून या विषयाचा विषयाचा अभ्यास करायला आवडते.

मौखिक लोकगीतांचा इतिहास अतिशय जुना आहे, याविषयी लोकसाहित्याचे अभ्यासक यांनी मौखिक गीतांविषयी असं म्हटलेलं आहे की मराठी भाषेची अधिकालीन निरागसता, मध्यकालीन तिची पारदर्शकता आजही मोठ्या प्रमाणात मौखिक वाङ्मयातून अनुभवास येते. वरील वाक्यात मौखिक वाङ्मयाचे स्वरूप समजते. याविषयी भालचंद्र नेमाडे यांनी असे विधान केले आहे की, "मौखिक भाषा ही अर्थव्यवस्थेपासून सृष्टीशी क्षणाक्षणाला होत राहणाऱ्या संवेदनांबरोबर आपल्या पेशीसारखी एक जैविक अंग म्हणून विकसित होत असल्याची भूमिका अतिशय ठोसपणे मांडली."^१ हे नवव्या शतकातील राजशेखर या वैदर्भीय साहित्य मीमांसकाने केलेली व्याख्या,

"बाल, स्त्री हिना, जातीनां काव्य याति मुखान्मुखम् !

"मौखिक स्त्री गीते" हा एक महत्त्वाचा गीत प्रकार आहे. महाराष्ट्रामध्ये बारा कोसाला बदलणारी मराठी बोलीभाषा प्रत्येक बोली भाषेचा एक स्वतःचा बाज असतो आणि तो लोकगीतांमध्ये अधोरेखित होतो. या गीतांमध्ये बोली भाषेतील गोडवा तर उतरतोच त्याबरोबर त्या त्या प्रदेशाची वैशिष्ट्ये, स्त्रियांच्या भावभावना, त्यांचे अनुभव, नात्यातील बोलावा, सण-समारंभ, शेतीवाडी, निसर्ग, पाऊस या सर्व घटकांवर लोकगीते रचलेली पाहायला मिळतात. विशिष्ट चालीमध्ये ती गायली जातात.

पारंपरिक मौखिक गीतांमध्ये ओवी हा काव्यप्रकार अतिशय प्रसिद्ध आहे. ग्रामीण भागामध्ये विविध प्रांतांमध्ये बोली भाषेतील ओव्या ऐकायला मिळतात. वेगवेगळ्या विभागातील मौखिक श्री गीतांचा विचार केला तर रचनेमध्ये फारसा फरक आढळत नाही. उदाहरणार्थ अहिराणी स्त्रीगीते, आदिवासी भागांमध्येही मौखिक स्त्रीगीते अनेक पिढ्यांपासून परंपरेने चालत आलेली आहेत तसेच महाराष्ट्रातील इतर प्रांतातील गीते.

"खानदेशातील स्त्री गीतांमधून सामाजिक सांस्कृतिक अध्यात्मिक नैतिक आचार विचार ची व कल्पना वैभवाची ओळख होते." उदा. अहिराणी गीतातील खालील काही ओळी..

"जाते रे ईसवरा, मले जळ नको जावू
दयन दयते दयते लला गहू
सुपातले वले गहू देयते कारनाळे
किस्नाचा जनम झाला, गोकुळ अष्टविले "
"सरलं दयन रायले पाच गहू
शंकराची राणी गिरिजा लागली दवू "^२

या गीतामधून अनेक गोष्टी प्रत्ययाला येतात. तिच्या कष्टाची जाणीव होते ओले गहू दळताना जातं जड होतं. कष्टाची काम करताना अध्यात्म विचाराने सुसह्य होणारं मन. आणि नितांत भक्ती असल्यामुळे शंकराची पार्वती तिला दळायला मदत करते आहे. यामध्ये बोलीभाषेतील शब्द आल्यामुळे त्या गीताला एक छान लहेजा आहे. आणि रचनेमध्ये लय आहे.

लोकगीतांना अंगभूत लय असते. त्यामुळे ती दीर्घकाळ स्मरणात राहतात व लवकर पाठही होतात. या लोककथांचे विविध प्रकार महाराष्ट्रामध्ये पाहायला मिळतात. यामध्ये मोटेवरची गाणी, भलरी, पोतराजाची गाणी, विवाहप्रसंगी गायली जाणारी गाणी, उत्सवाची गाणी, पाळणे, देवादिकांची गाणी अशा विविध प्रकारामध्ये आढळतात.

लोकगीतांना हजारो वर्षांचा इतिहास आहे. त्यामुळे ह्या लोकगीतांचा रचिता कोण आहे? त्याचा शोध लागणे कठीण आहे. कारण ती लिखित स्वरूपात नाहीत. महानुभाव संप्रदायातील महादंबा यांनी ढवळे रचली. त्याही आधीपासून म्हणजे वेदांत वेदकाळातील

स्त्रियांच्याही आधीपासून जेव्हा या भूमीचे मूळ रहिवासी म्हणजे आदिवासी त्यांच्या पारंपरिक गीतांमध्ये याचे संदर्भ आढळतात. अशीच विधीगीते आदिवासी भागांमध्ये प्रसिद्ध आहेत. याविषयी हॅम्बॉल्ट या भाषा शास्त्रज्ञाने असे म्हटले आहे की, "मनुष्य हा गाणारा प्राणी आहे, बोलणे व गाणे ही मानवी आवाजाची वेगवेगळी रूपे आहेत. मानवी आवाजाच्या नादक्रीडेने केलेले विशिष्ट स्वरूप म्हणजे गीत होय."^३.

बाईच आणि जात्याचं नातं हे युगापासून चालत आलं आहे. तिच्या मनातील भावनांना सुखदुःखांना संवेदनांना, वेदनांना ते साथ देत आलं आहे. तसंच सासरी नांदताना होणारा सासुरवास सहन करताना आईच्या आठवणी लेकीच्या हृदयातून जात्यातील पिठासारख्या अपसूर बाहेर पडायच्या आणि कामाचा श्रम कमी व्हायचा.

पाटील यांच्या खालील ओळी बाईचं आणि जात्याचं नातं दर्शवणाऱ्या...बाई पणाचं धुपाण / माय कोंडलेली आत / सौख्य मागते सासरी / जीव ठेवूनी सुपात / असं दाटता आभाळ / जातं द्यायचं आधार/ माय आणि जात्याचं / असं नातं जीवापार

असं मनाचा आभाळ भरून आलं की ते रीतं व्हायचं जात्याभोवती पडणाऱ्या पिठासंग. असाच लोकगीतांचा प्रकार आहे...भोंडला भुलाबाईची गाणी, ही परंपरेने चालत आलेली लोकगीते आहेत. त्यांचे मर्म जाणून घेण्याचा मी जेव्हा प्रयत्न केला तेव्हा मला त्यातील अर्थसंदर्भाचा उलगडा झाला. या गीतांमधून समूहमनाचे प्रतिबिंब उमटते. या गीतांचा कर्ता क 'अनाम' असतो परंतु ही गीते इतकी लवचिक असतात की बदलत्या काळानुसार त्यामध्ये नवीन शब्द वाक्प्रचार गुंफले जातात. त्याच चालीवर नव्याने शब्दांची रचना करून नव्या रूपात ही गीते साकार होतात असतो. त्यामुळे बदलत्या काळाचे संदर्भही अशा गीतांमधून येतात. आशा गीतांमध्ये अनेकांच्या मनाचे रंग मिसळवलेले असतात.

मानवी मनाच्या एकात्मतेचे अनोखे दर्शन त्यातून घडते. हादगा भोंडल्याच्या गाण्यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न इतिहासाचार्य राजवाड्यांनी केला आहे, परंतु त्यातून गाण्याचे एकसंध चित्र उमटले नसले तरी, गाण्यांचे स्वरूप बऱ्यापैकी उलगडते. शब्दांमागे असलेले काळाचे संदर्भ, सांस्कृतिक परंपरा, संकेत, घटनांचे संदर्भ इत्यादींचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला तर गाण्यातून साकार होणारे रूप डोळ्यांसमोर उभे राहू शकते.

भोंडला व हादग्याच्या गीतातून अनेक नात्यांवर प्रकाश पडतो उदाहरणार्थ सासू सुनेचे नातं, ननंद भावजायचं नातं, जावा जावांचं नातं अशा नात्यातील नोकझोक खट्याळपणा समोर येतो. भोंडला वा हादग्याचे नमन गीत : ऐलमा पैलमा गणेश देवा हे सर्व परिचित आहे. नवीन सासरी आलेल्या सुनेची पहिली मंगळागौर जेव्हा असते तेव्हा पारंपरिक वेश परिधान करून स्त्रियां भोंडल्याची गाणी म्हणून त्याबरोबर वेगवेगळे खेळही खेळतात. यातून करमणूकही होते आणि महत्त्वाचं म्हणजे पारंपरिक गीत संस्कृती जोपासली जाते. अशा प्रकारे मंगळागौर साजरी करतात. प्रत्येक विधीमध्ये श्री गणेशाला असलेला मान इथेही खालील गाण्यामधून व्यक्त होतो

ऐलमा पैलमा गणेश देवा
माझा खेळ मांडून दे, करीन तुझी सेवा
माझा खेळ मांडिला वेशिच्या दारी
पारवळ घुमते गिरिजा कपारी
पार्वतीच्या बाळाचे गुंजावणी डोळे...

अशाप्रकारे मूळतःच अंगभूत लय असलेल्या या रचनेचा काव्यप्रकार या गाण्यांमधूनही पाहायला मिळतो. भोंडला वा हादगा मांडल्यावर पहिल्या दिवशीचे पहिले गाणे म्हणून ऐलमा पैलमा या गाण्याला मान दिला जातो, 'ऐलमा पैलमा' या नमनगीताला. या गाण्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केल्यानंतर त्यातून आणखी वेगळेही अर्थ आपल्यासमोर येतात.

ऐलमा पैलमा शब्दाचा अर्थ ऐल-पैल असा होतो. ऐल पैल या दोन शब्दांना मराठी भाषेत विशिष्ट अर्थ आहे. त्यातून विशिष्ट संकेत मिळतो. ऐल म्हणजे अलीकडचे, पैल म्हणजे पलीकडचे. परंतु ऐल म्हणजे ईहलोक तर पैल म्हणजे परलोक असा संकेत त्यातून दर्शविला जातो. माणसाला ईहलोकीचे जीवन जगत असताना परलोकाविषयी नेहमीच आकर्षण असते. ऐल आणि पैल यांच्यामध्ये वेस असते. या वेशीच्या दारांतला खेळ प्रपंचाचा तर नसेल ना? असा प्रश्न आपल्या मनात निर्माण होतो. सहज सोप्या साध्या शब्दांमध्ये म्हटलेली ही लोकगीतं आपल्याला विचार करायला लावतात. भोंडल्याची गाणी म्हणजे खेळाची गाणी. असे खेळ खेळत त्यातून जीवनाचे तत्वज्ञान व्यक्त करत ते एका उंचीवर घेऊन जातात. एकमेकींच्या हातात हात गुंफून फेर धरून गणेशाची आराधना करून झाल्यानंतर पुढच्या गाण्याला सुरुवात होते...एविन गा तेविन गा .... / कांडा तिळ बाई तांदूळ घ्या / आमच्या आया तुमच्या आया / खातील काय दुधोडे / दुधोड्याची लागली टाळी... (चाल बदल) / आयुष्य दे रे बा माळी / माळी गेला शेता भाता.... (चाल बदल)

कृषीधर्मातील लोक विधींमध्ये परंपरीक लोकगीतांना अनन्यसाधारण महत्त्व असल्यामुळे अनेक प्रसंगांमध्ये लोकगीते ऐकायला मिळतात. उदाहरणार्थ, कृषी संस्कृतीमध्ये नागदेवतेला विशेष महत्त्व आहे नागपंचमीला नागाची पूजा करतात आणि वारुळाला जाताना सि गाणी म्हणतात..

चल ग सई वारुळाला

नागोबाला पुजायला...

अनेक प्रांतातील लोकगीतांमध्ये निसर्गातील अनेक विभ्रम आलेले आहेत. यामध्ये पाऊस, शेतातील पीक याचा संदर्भ येतो. पाऊस हा कृषी संस्कृतीचा कणा असल्यामुळे रोजच्या जीवनातील घटना प्रसंग या गाण्यातून गुंफलेले असतात. पाऊस पडण्यासाठी परंपरेने चालत आलेले विधी केले जातात हे विधी कृषकांच्या लोकधर्माचाच एक भाग असतात, "पाऊस पडण्यासाठी परंपरेने चालत आलेले विधी केले जातात हे विधी कृषकांच्या लोकधर्माचाच एक भाग असतात. पाऊस येण्यासाठी गावातील लहान मुली 'धोंडी' मागतात. आणि गाणं म्हणतात..."धोंडी रे धोंडी / धोंडी रे धोंडी / धोंडीचे दिवस / पाणी मोठं हिवसं / धोंडी गेली हाटा / पाऊस आला मोठा "५

मध्य महाराष्ट्र मराठवाडा या विभागातही स्त्रिया अशी पावसाची गाणी म्हणताना आढळतात. त्यांच्या आयुष्यात आनंदाचे, सुखाचे क्षण देणारा पाऊस त्यांना अतिशय प्रिय वाटतो म्हणूनच तो स्त्रियांच्या गीतांमधूनही साकार होतो... मी आईच्या तोंडून ऐकलेली गाणी- "पड राजा तू पावसा / ओल्या होऊं दी जमिनी / डोई भाकरीच्या पाट्या / शेता निघाल्या कामिनी / पड राजा तू पावसा / ओली होऊं दी वावरं / तिफनीबाईच्या मागं / कुणबी झालेत नवरं"

शेतकऱ्यांना दिलेली नवरदेवाची उपमा किती सूचक आहे पहा... त्यामध्ये उतावीळपणा आहे. नवऱ्याच्या मनाची स्थिती होते कधी एकदा लग्न होईल असं त्याला वाटतं तसंच पाऊस आल्यानंतर पेरणीसाठी तिफणी तयार ठेवून तो पेरणी करण्यासाठी उभा आहे. आणि तिफणीला दिलेली बाईची उपमा हीसुद्धा किती अलवार आहे- पड राजा तू पावसा / तुजा काळा निळा घोडा / एका दिसामंदी / घालतो पिरथीमिला येदा.

किती सुंदर कल्पना आहे पहा... पावसाळ्यात भरून येणारं आभाळ त्यात धावणारे काळे निळे ढग म्हणजे, तो पावसाचा घोडा आहे. त्या घोड्यावर स्वार होऊन पाऊस येतो आणि सर्व पृथ्वीला तो संजीवन देतो.

पड राजा तू पावसा

नकू करू आन-मन

सम्राट थोडे जण

गरीब लई जण

वरील ओवीमधून ग्रामीण स्त्री पावसाला साकडं घालते आणि त्याला राजाची उपमा देते. राजा जसा दानवीर असतो तसाच पाऊस आहे, अशी ती कल्पना करते आणि त्याला सांगते, या पृथ्वीवर श्रीमंत लोक खूप कमी आहेत आणि गरीब लोक जास्त आहेत त्यांना तुझ्या पाण्याची गरज आहे. तू नाही आलास तर त्यांचं जीवन उध्वस्त होईल त्या गरिबांसाठी तरी तुला यावं लागेल. यामधून त्या स्त्रीच्या मनाचा मोठेपणा लक्षात येतो. शेतातील पीक सुकू लागला आहे तेव्हा तू असा अनमान करू नको म्हणजे तोंड फिरवू नको.

जात्याच्या दगडाच्या पाळशी. दोन दगडाच्या वाळूच्या मध्ये तिचं मनातील अस्वस्थता दुःख भरडून निघत असेल नंतर त्याचे पीठ होऊन जात्याच्या पाळीतून खाली पडत असे त्यामुळेच बाईचा आणि जात्याचं नातं हे अतूट असं होतं ओवीतून तिचं सुखदुःख सासर माहेरचं कौतुक ते जात्याला सांगत असेल हे ओवीच्या रूपाने.

खालील ओव्यांमधून अनेक प्रतिमा रूपकांचा केलेला वापर पाहायला मिळतो. पहाटे सूर्योदयाच्या आधी उठून खेड्यातील बाया झाडून काढताना, सडा टाकताना गाणी म्हणत असत...सकाळी उठून / हाती माझ्या सडापात्र / सडा टाकते पवित्र / राम रथातून उतरं / राम मनी, राम घानी / रामावाचून नाही कुणी."

हे माझ्या आई आजीकडून ऐकलेलं गाणं. याचा रचेचा कोण असेल हे कोणालाही माहीत नाही, परंतु मौखिक परंपरेतून हे साहित्य कायम जिवंत राहिले. लहानपणी कानावर पडून मीही ही गाणी शिकले याचा कुठेतरी संग्रह करून ठेवावा असे वाटले...सकाळी उठून/हाती माझ्या झाडणी/झाडते ईश्वराची न्हाणी/राम मनी राम ध्यानी/रामावाचून नाही कुणी.

असं म्हणताना खेड्यातील अशिक्षित स्त्रिया त्यामध्ये पूर्णपणे एकरूप होऊन परमेश्वराचे चिंतन या पवित्र शब्दातून व्हायचे. ही सकारात्मक ऊर्जा तिला दिवसभर पुरत असे. खरंतर ही मुक्तछंदातील कविता. मुक्तछंदातील कवितेचं उत्तम उदाहरण येथे पाहायला मिळतं.

इतका पराकोटीचा सासुरवास असायचा की तिला तीचं सुखदुःख कोणाला सांगताही येत नव्हतं. म्हणून जात्याच्या लाकडाच्या खुंट्याला घट्ट पकडून ती तिचं दुःख सांगायची... या संदर्भातली एक ओवी...

जावयाची जात कडू लिंबाची आगारी

बंधू रे तुझ्यासाठी नाही बोलले माघारी...

गजलच्या शोराप्रमाणे असलेली ही रचना. त्यामुळे जात्यावरच्या ओव्या गाऊन म्हणता येत असत शब्दांना मुळातच लय असे. ओवीच्या अंती यमक असल्यामुळे त्या कानाला हे गोड लागत असत. रोजच्या जगण्यात मरण कांडणारी स्त्री. तिला मरणाचीही भीती वाटत

नसे. इतक्या सहजपणे ती मरणाचंही कौतुक करत असे- आत्मा कुडीचं भांडण / आवर कुडे तू लवकरी /तुझी जागा गावखोरी /मला जायाच दूरवरी. हा दुसरा रचनेचा प्रकार चारोळी प्रकारात मोडणारा. जात्यावर बसले तिसऱ्या कितीतरी गाणे अशा पद्धतीने म्हणत असत. या गाण्यांची ओळींची संख्या कमी अधिक असल्याचे जाणवते- जीव माझा गेला / नका सांगू हरणीला / नेनंती मैना माझी / अंग टाकील धरणीला.

असे आई गाणी म्हणायची. अशा गाण्यांमधून अनेक प्रतिमा समोर येतात. मुलीला हरणी, मैना असे शब्द वापरले जातात. वरील ओव्यांमधून केलेला अनेक उपमांचा, रूपकांचा, रंगांचा वापर फार सूचकपणे केलेला आहे. ओवी छंदमध्ये शब्दांची केलेली रचना यामुळे त्या गीतांना आपोआपच लय प्राप्त होते. तसेच विविध गाण्यांमधून तिच्या कल्पनेची भरारी तर जाणवतेच त्याबरोबरच तिच्या रोजच्या दैनंदिन कामाचेही संदर्भ येतात. सौभाग्याला तिच्या जीवनात अनन्यसाधारण स्थान असल्यामुळे कपाळीचं कुंकू असा संदर्भही गाण्यांमध्ये येतो. जर सात जन्म असतील तर माझ्या कपाळीचं कुंकू हे सात जन्मापर्यंत असंच राहू दे असं ती सूर्यनारायणालाही म्हणते. आणि पुढे ती बाईचा हा जन्म नको घालू सख्याहरी असंही सांगते. याचं कारणही ते पुढच्या ओळीमध्येच देते ते असं..

"रात्र न दिवस परक्याची ताबेदारी..."

या ओवीमध्ये तिच्या वास्तव जिवणाचे चित्र तिने रेखाटले आहे. चारोप्रहर तिच्यावर असलेली इतरांची ताबेदारी तिला नको आहे, म्हणून ती परमेश्वराला विनंती करते की, हा स्रीचा जन्म नको. या वेळेला ते ईश्वराला सख्याहरी म्हणून संभवते."^६ लोकगीतांचा अभ्यास करताना त्या लोकगीतांची काही वैशिष्ट्ये जाणवली ती अशी...

- १) मराठी लोकगीते बरेचदा संगीताच्या चार ते पाच स्वरातच गायली जातात.
- २) लोकगीते गाताना होणारा शब्दांचा उच्चार हा विशिष्ट ऱ्हस्व-दीर्घ पद्धतीने होतो.
- ३) लोकगीते हे सामुदायिक जीवनाला उठाव देणारा एक महत्त्वाचा प्रकार आहे.
- ४) गोंधळासारख्या मराठी लोकसंगीतात आख्याने असतात, त्यामुळे ऐकायला ते रसाळ असतात.

निष्कर्ष

- १) लोकगीतांची रचना अगदी साधी सोपी लवचिक असते.
- २) मुक्त बांधणीची चार ओळींच्या कडव्याची सोपी रचना आहे.
- ३) मौखिक स्त्रीगीते ही भाषा सौंदर्य, भावसौंदर्य व विचार सौंदर्य याने परिपूर्ण असतात
- ४) लोकगीतांमधून ग्रामीण स्त्रियांची सुखदुःख, व्यथा वेदना अधोरेखित होतात.
- ५) मौखिक लोक गीतांचं बदललेलं स्वरूप काही ग्रामीण कवींच्या कवितांमधून प्रकर्षाने जाणवते.
- ६) बहिणाबाई चौधरी यांच्या कविता म्हणजे लोकगीतांच्या चालीवर शब्दांची बांधणी करून रचलेली गाणीच आहेत.
- ७) अगदी अलीकडच्या काळामध्ये महानोरांच्या कवितांपर्यंत या मौखिक स्त्री गीतांनी जनसामान्यांच्या मनावर गारुड केले.
- ८) लोक गीतांचा तो चैतन्याचा प्रवाह आजही वाहतो आहे याविषयी लोकसाहित्याच्या अभ्यासक तारा भवावळकर यांनी काही विचार मांडले अगदी रामायणातील सीतेच्या व्यथा वेदनेचा विचार केला. तो विचार ग्रामीण स्त्रियांच्या ओव्यांमध्ये कायमच पिढ्यान्पिढ्यापासून आलेला आहे.

समारोप -लोकगीतांमध्ये स्थानिक बोलीभाषेचा मोठ्या प्रमाणावर समावेश असतो. कोकणी, मालवणी, अहिराणी, वऱ्हाडी, खानदेशी, गोंडी अशा विविध भाषांमध्ये लोकगीते आढळतात. या गाण्यांमध्ये निसर्गप्रेम, ग्रामीण जीवन, शेतकऱ्यांचे श्रम, स्त्रियांचे भावविश्व आणि समाजातील विविध घटनांचे प्रतिबिंब उमटते.

लोकगीते म्हणजे जनसामान्यांच्या भावनांचे प्रतिध्वनी असून ती आपली सांस्कृतिक ओळख आहेत. ग्रामीण आणि शहरी समाजाच्या जीवनशैलीतील अंतर भरून काढण्यासाठी आणि आपल्या संस्कृतीचे संगोपन करण्यासाठी लोकसंगीताचे संवर्धन आवश्यक आहे. त्यामुळे लोकगीताची परंपरा पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचविणे ही प्रत्येकाची जबाबदारी आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

- १) संपादक मधुकर वाकोडे /सुषमा करोगल मौखिक आणि लोकसाहित्य साहित्य अकादमी प्रथम आवृत्ती २००१, संपादकीय पेज
- २) साधना कळवणकर, अहिराणी स्त्री गीते, 'ताऱ्यांचे जग' दिवाळी अंक २०२४
- ३) डॉ. अंजली मस्करेन्स, आदिवासी लोकगीते व लोकनृत्ये: एक अभ्यास, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, प्रथम आवृत्ती ३० मे २०१९ पृष्ठ संख्या ४३.
- ४) डॉक्टर साहेब खंदारे, लोकसाहित्य: शब्द आणि प्रयोग, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे. पृ. क्र. १७५.
- ५) आठवणीचा झोका, ना. धो. महानोर, पृ. क्र. १